

Egy kitűnő elbeszélés a kora reformkorból (Csató Pál: *A fantaszta*)

1. Csató Pál viszonylag szerencsés volt az 1965-ös akadémiai irodalomtörténet harmadik kötetének elbeszélőket bemutató (Wéber Antal által vázolt) rajzában. Míg Kölcsey kitűnően szerkesztett, lélektani és miliórajz tekintetében a kor hazai kisepikájához képest helyét a vezető nyugati irodalmakban is jól megálló lélek-, környezet- és korfestéssel megalkotott *Vadászslakja* mindössze néhány sornyi méltatást nyer (az egyébként jól felkészült) szerző őt tárgyaló fejezetében, Csató méltatása, ha némileg elnagyolt is, mind elbeszélései tárgyát, mind előadásmódját illetően elismerést kap, bár részletes jellemzése elmarad. Hogy nem részletezőbb ez a bemutatás, abban talán része lehet szerencsétlen hangnemű (bár nem mindenben téves) vitájának Vörösmartyékkal. Ez a korához képest jól megszerkesztett, biztos lélektanú, jól proporcionált, valódi elbeszélő nyelven megírt munkája nem epikafejlődési, hanem inkább politikatörténeti mérlegelést s méltánylást nyert. Ez ugyan aligha a literátor szerzőnek az intenciója, mint inkább a kötet megjelenésének koráé.

2. Rögtön a kezdet, a fölütés sikerült. A kor oly sok szerzőjénél szokásos, magyarázkodó olvasóhoz szólás hiányzik. Az író in medias res rögtön a főszereplő és környezete viszonyának bemutatásával kezdi, mégpedig cselekményes módon, az élőbeszédhez jól, középarányosan viszonyítva. „Kálmán, egy fegyveresi tiszttartó fia volt, s minden tekintetben derék, munkás egy ifjú, csakhogy [...] ezen megmagyarosodott névvel fejezzük ki: fantaszta.” (Ez is az elbeszélés címe.) „Iskolát végzett Kassán, vagy Váradon, s szüntelen egy reáliskoláról, egy Georgikonról, egy politechnikumról álmódzott.” Környezete, apja ki akarja verni fejből ezt a „fantazmagóriát”, mert ugyan mire való volna itt az Alföld szélén ez. Apja így inti: „tudod úgy is, hogy már rossznevedet költik, mint fant...” S ez csak egyik „fantazmagóriája” a fiatalembernek. Sokkal nagyobb és nevetségesebb a falu földesurának, a megye alispánjának, Fegyveressynek lánya iránti szerelmi láza.

Éppen az apa intelme után látogatását teszi a kastélyban egy viszonylag magas rangú, előkelő nevű osztrák tiszt, egy báró, akit a lány férjének szának. A „fantaszta” költői szárnyalású vallomást ír s ad át a lánynak a tiszt jelenlétében. Nagyot nevetnek a vallomáson, amit hall a fiú. Odarohan; szerencsére a tiszt nem ért magyarul, s így egyszerűen kiutasítják; ám a lány közben

már az egész környéken ráragadt „fantaszta” névvel sérti. Lehetne a báróval esküvő, ámde kiderül, hogy az alispán fillér nélkül van, s ezt a kérő előtt is eltitkolta. A lánykérésből így nem lesz semmi ezúttal.

3. Az alispán egyik bérlőjéhez, a zsidó Herzlhez indul, hogy pénzt kapjon tőle.

Az elbeszélés bravúros része következik most. Felülről, foghegyről, „hallja Herzl” jegyében indul. Miután azonban az arra hivatkozik, hogy nincs pénze, s különben is Fegyveressy már nagyon is sokkal tartozik neki, sértő módon faképnél hagyja őt az alispán. Otthon azonban kiderül: nincs más, ki kölcsönözhetne, s így visszatér hozzá; most bizalmát bizonygatja, s végül immár „barátom Herzl”-nek közös hasznot ajánl. Herzl azonban tisztában van a helyzettel, s hajthatatlan marad. Dúlva-fúlva távozik az alispán.

Tud erről az egészeztől a „fantaszta”, s közbelép gazdasági olvasottságával. Herzlt meggyőzi, vegye bérbé negyvenéves szabad értékesítésre az alispán erdejét, s adjon neki kölcsönt. Ez tetszik Herzlnek, s az alku megtörténik; pénz áll a házhoz. (A leánykéréshez, persze, már későn, kérő már nincs.)

4. Az alispán megtudja, hogy a fantaszta győzte meg Herzlt, s hálaaként biztosítja, kérjen tőle, amit akar. Persze nem a leányt kéri; az most még bánatos, sértődött; és nagy, képtelen bátorság is lenne ilyen kérés. A fantaszta a *bécsi technikumba* jutás segítségét kéri. Az alispán mindent megígér, s a fiatalember el is jut Bécsbe, s el is végzi a technikumot, kitűnően. Ám ez utóbbit nem Fegyveressy kegyéből.

Az alispán azonban hamar végére jár a bérleti pénznek. A család kénytelen a pesti apóshoz költözni. Ám a pénz itt is elúszik az exalispán kezén. Jogászuk azt tanácsolja, költözzenek egyik szép tanyájukra. Ez meg is történik, s itt szerényen, de békességben élnek.

5. Egy napon, néhány év múltán, egy jól öltözött fiatalember keresi Fegyveressyékét a szép, csöndes tanyán. Ráismernek: a fantaszta. Az megcsodálja az érett szépséggé fejlett lányt. Örömmel fogadják, s ha egykor ifjan kinevette a lányt, most a kifinomult, jól öltözött fiatalembert tetszéssel, benső vonzalommal fogadja. Az anya büszkesége is jórészt a múlté. A fiatalember nem tud sokáig várni: kezét kéri s kapja a lánynak. Az alispánnak, akár változott, akár nem, itt nincs alkalma, lehetősége fecsérő hajlamainak eleget tenni; mellékszereplővé lett. A leánykérés szinte alig szükséges formai tekintetben, azért. De azért az is megtörténik, s az ifjú pár boldogan lép egymással házasságra.

6. Az elbeszélés nyelve szinte egészen ment azoktól a nyelvújítási szavaktól, fordulatoktól, amelyek nem gyökeresedtek meg végleg, s oly zavaróak a kor egyes szerzőinek írásaiban. Alapjában a vidéki értelmiség beszédnyelve ez, csak igen ritkán vegyülve be nem gyökeresedett neologizmusokkal. S ha élőnyelven beszél az ifjú férj maga, annak hol kissé affektáltabb, hol kissé kancellista változataival, a többiekét vidékiesen egyszerű, de magvas népi,

bár nem tájnyelven beszélteti Csató: kit-kit olyanon, mi a szóban forgó tárgyat illeti.

S ha nyelve sokrétűségével kitűnően egyénekhez alkalmazott, ugyanezt az alkalmazást elvégzi a helyzetekben is. Az egész korszak egyik nyelvi bravúra az alispán és Herzl hármasszövege. Az első: foghegyről való megszólítás és parancsszerű fölszólítás a kölcsönre. A második, az addigi vissza nem fizetett kölcsönök fölsorolására következő, már megjuhászodó, de még mindig fölülről, erősen távolságtartó hangnem. A harmadik: az ügyetlen fraternizálásba váltó „Herzl barátom” ismételtetése. S vele a batár használatának följajánlása, s Herzl emberségének, tisztességének dicsérő emlegetése. S viszont, ha Herzl első válasza: kissé óvatosan magát ugyan alávétető, bár némi áttetszéggel már az eddigi, a törlesztetlen pénzekre utalással öntudatot mutató; a második immár – úgymond számvetésen alapuló – tárgyias fölsorolása a pénzeknek, s a harmadik, az erdő negyvenéves használati megvétele *már egyenlő felek* eszmecseréje, amelyben már az alispáné az udvariaskodás, az egyenrangúskodás, s Herzlé ennek a jóltevő öntudatával való elfogadása.

S ezt a nyelvi, helyzetjellemző játékot végig megtartja az elbeszélés. Az alispánné felülről viszi a szót, kicsit még a végső szakaszban is, a Bécsből érkező fantasztá fogadásánál; a lány azonban – java eladókorban kéréslen lévén – annál melegebben, szinte boldogan: jó férjet remélve. Az alispánt ekkor már a szerző, mint immár jelentéktelent, szinte kiejti az elbeszélés menetéből.

7. Egyszóval Csató nemcsak ismeri a nyelv rétegeit, de használni is tudja azokat, egyéneket s helyzeteket jellemezve velük. Meglehet, az otthagytott szemináriumban is tanulta ezt. Ott a *különböző helyzetekkel, emberekkel szólás retorikája* fontos gyakorlati tárgy volt. De ily sikeres alkalmazása saját írói erény. Mint ahogy a fölépítés s a bonyolítás is igen jó arányérzékről tanúskodik. Bizony, igazabb nyelvi népiesség van itt a falusiaknál jelen, mint például Móricz Rózsa Sándoros roppant idejétmúlt dialektusában. Kitűnő az elbeszélés fölütése, az előadás is jó ritmikájú és proporciójú: minden résznél annyit időz, amennyi az egészhez szükséges. Nincsenek nála fölösleges ismétlések, s a fővonaltól funkciótlannal távolodó kitérések. Egyedül az alispáni család pesti életének rajza elnagyolt.

A happy endes befejezés itt eleve benne van az elbeszélés céljában, mint a kor epikája jelentős részének céljában és funkciójában is: polgárosodás, *a nép tehetséges fiainak* kiművelése, tudásuk igénybevétele, hatáshoz juttatása.

(Kár, hogy kölcsönösen félreismerték egymást Vörösmartyék, Bajzáék nemzedékével. Ez a nyelv- és népiismeret, ez az elbeszélésmód fölötte áll nemcsak Fáyékénak, de Jósikáékénak is.)

8. Ha végül az elbeszélésnek *a műfaj* hazai történetéhez való viszonyát jellemezzük: az a szentimentalizmustól, sőt, a romantikának bensőségesen érzelmes s hangsúlyozottan együtt érző fajtájától is különbözik. Nem mentes ugyan az utóbbtól teljesen, de a többi szereplőnek a főhős iránt mutatott iro-

nikus, sőt, látszatra joggal kicsinylő hangnemével, és kényelmetlen, szinte satirikusnak tűnő helyzetekbe juttatásával ellensúlyozza ezt a rokonságot. Jó írói leleménnyel (s némileg azért a romantika jelenlétére is jellemzően), az írói célnak megfelelően az utolsó, a feloldó jelenetben azt, ami eddig csak szatírárt látszott érdemelni, ellenkezőjére fordította át: elismerő, a többiek fölé emelő egyéniség, érzés- és gondolkodásmód felmutatásával. Ugyanez, bár másként, s nem ily határozott affinitással jellemzi írói eszközközelését a Herzlrel való kapcsolat megjelenítésében is. A pénzzel okosan bánni tudó polgári vonást fölébe emeli az alispán egyszerre pöffeszkedő és siralmas, családját tönkretevő magatartásának.